

7 VÝVOJ STRUKTURY KNIHY 15. AŽ 19. STOLETÍ – VIZUALIZAČNÍ A EVIDENČNÍ APARÁT

Grafická podoba rukopisů ovlivňovala tištěnou knihu takřka po celé 15. století. Tiskárny fungovaly v těsném spojení s iluminátorskými dílnami, neboť tehdejší sazeči, vycházejíce vstříc konzervativnímu vkusu čtenářů, totiž počítali ještě s dodatečnými ručními zásahy do tištěného textu, jehož tvářnost se nesměla příliš lišit od středověkého kodexu. Proto byly nejstarší ilustrace řezány do štočků velmi hrubě a bez šrafur, aby **kolorista** pomohl barevnými plochami zvýšit účinek černé lineární kresby. Proto byla **iluminátorem** doplňována kupříkladu chybějící ornamentika. Většinou to byly na okrajích počátečních listů takzvané **drolerie** čili vegetabilní rozviliny, nezřídka ozvláštěně satiricky anebo kriticky pojatými drobnými vyobrazeními divých mužů a polozvířecích monster, zvířat, štitonošů, masopustních masek, bláznů a šašků či hudebníků. Iluminátor za nemalé peníze dle starší tradice také vmaloval a vyzlatil do vynechaných míst textu **iniciálu**. Nezřídka šlo pořád ještě o nádhernou vyprávěcí miniaturu, ale většinou se volil zběžný akantový korpus s vícebarevným perspektivním orámováním a krátkými žerdovitými výběhy. Aby tiskaři nenutili číst iluminátory celý řádek, písmeno k domalování aspoň naznačili malou pomocnou **reprezentantou**, která pak pod nánosem barvy zmizela.

Na významovém členění textu spolupracoval dále **rubrikátor**. Jeho přínos byl ceněn obzvláště, neboť tisky až na práh 16. století byly sázeny per extensum (in continuo). Text byl členěn pouze na kapitoly, nikoli však už na kratší myšlenkově uzavřené oddíly (odstavce). Proto rubrikátor perem či štětcem, a nezřídka i pomocí šablony, vkreslil tradiční červenou barvou opticky nepřehlédnutelnou **rubriku** (popřípadě paragraf). Tvar těchto rubrik se od svých pravzorů ve starověkých a středověkých rukopisech lišil minimálně. I ony měly podobu plného (konturového), rovného (lukovitě prohnutého) nebo polovičního lístku (řídce též trojlístku), jehož korpus směřoval nahoru (dolů) a byl natočen doleva (doprava). Neměl-li rubrikátor mezi tištěnými slovy dost místa, počátek a konec úseku zvýraznil pouze barevným záškrtem. Tiskaři zejména u Biblí a misálů opět vycházeli vstříc a na poslední stranu knihy otiskli soupis nadpisů, které měl rubrikátor zvýraznit. Tento seznam nesl název *Tabula rubricarum*. Poněvadž však i dodatečné rubrikování navyšovalo prodejní cenu exempláře, rubriky se staly součástí sazebného materiálu a s ohledem na tradici se zpočátku otiskovaly červeně. Éra tištěných rubrik končí pozvolna až během 18. století, kdy se tento způsob optické organizace sazby pociťoval jako anachronický. Rubrikátor zdokonaloval grafickou podobu textů i jinak. Častěji nežli iluminátorovi mu náležela tvorba převážně jednobarevných kaligrafických iniciál. Doplněná písmena měla převážně tvar gotické či humanistické uncíaly. Některé tradičně oživuje perla nebo modrý nitkovitý filigránový ornament, zběžná groteska či perokresebný výběh na způsob drolerie. Přicházel-li namísto plného korpusu květinový motiv, hovoříme o fleuronu.

S rozvojem reprodukční technologie a s růstem písmolijectví se řemeslo od přelomu 15. a 16. století emancipovalo. Dřevořez technicky vyspěl natolik, že šrafura dokázala postihnout jemnou hru světél a stínů, a proto dodatečné kolorování ilustrací se napříště omezilo jen na soukromé aktivity čtenářů. Finančně nákladné kaligrafické doplňky dílenských rubrikátorů a iluminátorů byly zhruba ve 20. letech 16. století definitivně vytlačeny unifikovanou typografií, která už disponovala dostatečným repertoárem vyznačovacího písma a iniciálových štočků.

Při vnitřním členění textu i jeho vizualizaci se prosadily typizované a již jen knihtisku vlastní postupy: smyslově aktivní červená barva (červeno-černý tisk), interpunkční znaky, optimální tiskové písmo (textové písmo, vyznačovací písmo), univerzální knižní dekor a individuální ilustrace. Technologie soutisku **černé a červené barvy** vyžadovala řemeslnou zručnost i dostatek času a od dob Johanna Gutenberga se nezměnila. V zásadě bylo možno postupovat dvojím způsobem. Při prvním se s použitím vložek a písmových výplňků vysázela sazba jedné stránky do dvou tiskových forem, jedné pro černou část textu a druhé pro červenou. Nejprve byl arch v lisu otištěn na červené sazbě a pak na formě barvené černě. Černá barva sice dobře překryla případné nesrovnalosti otisku prvního, ale poněvadž se ne vždy podařilo nasadit papír souhlasně, soutisk může mít posunuté řádky. Tak je tomu u nás kupříkladu na mnoha místech neilustrovaného *Pasionálu* Jacoba de Voragina (Plzeň? po 1476). Druhý způsob byl výrobně jednodušší, neboť nevyžadoval zhotovení dvojí sazby, nýbrž pouhých dvě papírových šablony (masek), jimiž se příslušná část formy před nanesením barev jednoduše vykryla. Nejdříve se nanášela červená a po vyměnění krytu černá. Otisk pak obstal jediný záťah lisu.

Zmiňujeme-li se o **interpunkci**, budiž připomenuto, že v knihtisku nejdéle užívaným znakem je tečka. Zřídka již v éře prvotisků objevíme také otazník. Další znaky nerozčleňovaly text na bázi logicko-sémantické, jako je tomu dnes, ale měly funkci rétorickou čili výdechovou. S tímto zřetelem se už před 1500 sporadicky pracovalo s dvojtečkou, i když větší význam měla pořád ještě pro naznačení výpustky čili abreviace (terra: = terram). Od přelomu 15. a 16. století nastupuje znak, který při hlasitém čtení pomáhal intonovat. V humanistickém písmu je to nám známá čárka, kterou v gotických, goticko-humanistických a novogotických formách zastupovala funkčně

rovnocenná šikmice neboli stč. štrejšek. Čárka tu a tam už ve 30. letech 16. století vytlačila šikmici i v některých písmových sadách fraktury a švabachu. Počátkem 16. století přibýly kulaté a hranaté závorky. Teprve koncem 16. století přichází – a to pouze v humanistickém písmu – středník, ale pravidla pro jeho užívání byla dlouho chaotická. Tou dobou se sporadicky prosadil též vykřičník, který zdomácněl i u písem novogotických až po polovině 17. století.

Vzrůstající nároky na pohodlnost čtení nevedly sazeče jen k postupné normalizaci interpunkčních znaků, ale souběžně též k unifikaci pomocného evidenčního aparátu. Čtenář tištěného textu, který byl již odkázán na tzv. tiché čtení, nikoli na vnímání poslechem, se tak mohl orientovat pomocí archové signatury, kustodu, normy, záhlaví, marginálií a a zejména pak díky číslování listů, sloupců a stran.

Archová signatura byla do tištěné knihy zavedena v první polovině 60. let 15. století. Poněvadž se po vzoru středověkých rukopisných kodexů zprvu vpisovala k samým okrajům potištěných archů, je nasnadě, že s ořezáním knižního bloku zcela, nebo částečně zmizela. Roku 1472 u německého tiskaře Johanna Koelhoffa st. tvořila již součást stránkové sazby. Do Čech zavedl tištěné signatury velmi brzy Tiskař Arnoštových Statut v Dlabáčově *Novém zákoně* (Plzeň? po 1476), tedy v šestém dnes známém jazykově českém prvotisku. Na Moravě byly užívány od samého počátku čili již u liturgické *Agendy Olomucensis* (Brno 1486).

Signaturou nazýváme orientační značku propojující sazečské a knihvazačské postupy tak, aby falcování archu a kompletace složek odpovídaly záměru tiskárny. Víme už, že tyto složky vznikaly skládáním archu. Nejjednodušší složka zvaná dvoulist měla pouze svislý lom (čili po výšce). U menších složek přibýval však dalším skládáním ještě lom po šířce, takže případně zavedené číslování stran nebo listů zůstávalo knihařům v horních lomech až do sešití a ořezání knižního bloku prakticky nedostupné. Naopak lehce nahlédnutelná byla dolní část složky bez lomů. Signatura se proto sázela na pravý spodní roh, nebo střed spodního okraje lícových stran archu. Poněvadž každou úplnou složku ve hřbetu dělil centrální lom na dvě spojitě poloviny, stačilo signovat jen první půlku archu a stránku následující. Zbytek složky tvořil s předchozími listy skladebný celek a v případě potřeby se jednoduše dopočítal (např. kvartová složka o čtyřech listech má počáteční 2+1 list se signaturou a 1 list bez signatury, u osmilistové osmerky přicházejí první 4+1 se signaturou a 3 bez signatury). Objemnější zahraniční prvotisky, některé paleotypy, mladší atlasy a liturgické příručky bývaly na konci za posledními řádky opatřeny ještě *Tabulou chartarum*, z níž knihvazač zjistil kompletní škálu použitých značek. Titulní list signaturu nepotřeboval a ani samostatné přílohy vzniklé jinou technologií nežli tiskem z výšky signatury přirozeně nenesly.

Nejstarší signatury byly tvořeny jen arabskými, či římskými čísly (počáteční tři listy první kvartové složky se značily 123, druhé složky 456, třetí 789 atd.). Tento způsob však knihařům při rychlé orientaci příliš nepomáhal. Jako praktičtější se ukázalo kombinovat dva prvky, totiž abecední (popřípadě grafický) a číselný. Abecední písmeno značilo pro tiskárnu arch a pro knihvazače pořadí složky v knižním bloku a číslice ukazovala pořadí listu ve složce. Antikvová abeceda poskytovala 23 liter (abcdefghijklmnpqrstvxyz), gotická a novogotická tisková písma, užívaná i pro sazbu jazykově českých textů, měla 24 liter (abcdefghijklmnpqrstvwxyz). Řecký text byl signován pochopitelně alfabetou, stejně tak hebrejský byl značen hebrejskými typy. Sazeči rozsáhlejších textů, jimž nepostačovaly dvě abecední sady (majuskulní a minuskulní), v signování pokračovali pomocí zdvojených, ztrojených či vícekrát opakovaných písmen. Obsahuje-li exemplář pouze tuto zdvojenou (ztrojenou) řadu signatur, většinou platí, že není dochován v úplnosti. Opakovaná litera se sázela minuskulí (Aa nebo Aaa). Jiný úzus ovšem nebyl vyloučen (AA nebo aaa). Při vyřazení většího počtu stránek do tiskové formy musela signatura postihnout také způsob falcování archu, a tak zabezpečit správné pořadí listů ve složce. Proto k písmennému označení přibyla ještě numerická část. První stránka každého archu ovšem zůstala signována jen písmenem, poněvadž pořadová číslice zde byla vcelku zbytečná. Pro vyznačení pořadí používali sazeči 15. a 16. století převážně minuskulní římské číslice (ij, iij, iiij, v, vj, vij). Od 17. století zaznamenáváme už silný výskyt arabských, a to bez ohledu na druh písma. První složka osmerkového formátu je tedy opatřena signaturami A, Aij, Aijj, Aijij, Av (nebo A, A2, A3, A4, A5).

Poněvadž rukopis rámcových částí knihy se dodával do tiskáren obvykle až naposledy, sazeči byli nuceni opatřovat předmluvy, dedikace a rejstříkový aparát odlišným typem signatur. Numerická část tu sice zůstala zachována, avšak písmenná část byla nahrazena typografickými ozdůbkami (hvězdičkou, kolečkem, křížkem, trojlístkem, kulatými závorkami). Došlo-li k vyčerpání tohoto repertoáru, ozdůbky se opět zdvojovaly nebo ztrojovaly.

Během 18. a 19. století v souvislosti se zjednodušováním signaturové praxe ustoupily typografické ozdůbky písmenům malé abecedy, anebo z úvodních a závěrečných míst knihy mizely úplně. Změny nastaly také u vlastního textu, kde byla signována již jen první a třetí strana každého archu. Písmennou část signatury však

nahradila arabská čísllice a namísto čísla, původně značícího pořadí listu, nastoupila hvězdička. První stránka prvního archu byla tedy signována jedničkou a třetí stránka nesla jedničku s hvězdičkou. Od 50. let 19. století ruční skládání nahradily falcovací a kompletovací stroje a tradiční signování ztratilo smysl úplně. Namísto toho nastoupily archové značky, tištěné v podobě černých obdelníků na knihařských lomech archů (první arch měl značku umístěnou nejníže, druhý o stupeň výše atd.). Byly-li pak archy strojem snešeny do bloku správně, značky ve hřbetu složek vytvořily souvislou černou diagonální linku.

Dobrá znalost signovací praxe je v bibliografii prvotisků a starých tisků základem věrohodné kolace čili stanovení rozsahu exempláře daného vydání. Signaturové řady list po listu prověřujeme i tehdy, bylo-li sazečem zavedeno číslování stran, sloupců nebo listů. Jemu při bibliografickém popisu dáváme sice přednost, ale jednostranně se na něho vzhledem k častým chybám v číslicích nikdy nespolehneme. Tam, kde nebyl zaveden ani tento moderní aparát, ba ani signování, složky pečlivě odpočítáváme dle knihařských stehů v lomech dvoulistů (např. následuje-li steh po čtvrtém listu, znamená to, že složka má čtyři dvojlisty neboli osm listů). Jako všechny doplněné katalogizační údaje i takto zjištěný rozsah exempláře uzavíráme do hranatých závorek.

Z uvedeného vyplývá, že signování archů mělo spíše technologický význam. I když se soudobý čtenář v těchto signaturách orientoval lépe než dnešní milovník starých tisků, jakožto obecně srozumitelná a komfortnější pomůcka mu lépe sloužilo **číslování listů, sloupců nebo stran**. Ve středověké rukopisné knize se číslování od původu vyskytovalo zřídkakdy a do závěru 70. let 15. století nebylo ani součástí kanonizované výbavy prvotisků. Jak se zdá, číslování si oblíbili nejprve němečtí sazeči v Kolíně/R., ale jejich praxe se vžívala u ostatních kolegů velmi pomalu. Stejně tomu bylo v Čechách a na Moravě, kde toto novum přichází až v 90. letech 15. století.

Prvotisky byly zpočátku tradičně jen listovány neboli foliovány. Sloužila k tomu římská čísla, umístěná do 80. let 15. století, kdy se už obecně vžívala textová záhlaví, takřka vždy uprostřed horních okrajů lichých stran. Poněvadž vnímání římských číslovek bylo u rozsáhlých foliantů poměrně těžkopádné, sazeči listování přesouvali do pravého horního rohu a na protilehlých místech téže stránky ho opakovali čtenářsky komfortnějšími číslovkami arabskými. Tento pracně zdvojovaný postup po roce 1500 zanikal, ale rezidua lze objevit ještě o století později. K evidenci se počala užívat jen arabská čísla, viditelně umístěvaná doprostřed horního okraje stránky, případně na pravý horní roh. Spolu s tím bylo méně pohodlné listování vytlačováno čtenářsky přijatelnějším stránkováním. Ještě zhruba do poloviny 16. století přetrvávala ovšem starší praxe opatřovat číslice návodným slovem „folio“, nebo „pagina“. Aby číslice uprostřed horního okraje vynikly, sazeči je od 17. století obklopovali tiskařskými ozdůbkami a od sazby oddělovali linkami. Rokoková a klasicistní kniha užívala k vizualizaci číslic ještě kulatých závorek či krátkých linek jako postranních pomílek. Od 30. let 19. století je stránkování opět bez ozdob, a to uprostřed horního, nebo spodního okraje.

Sazeči se nad sazebníci a při vyřazování sazby dopouštěli poměrně častých chyb. Běžné omyly ve stránkování či listování způsobovala nepozornost, kupříkladu když ve stránkové sazbě vyřazené do tiskové formy hlavou dolů byly zaměněny číslice 6 a 9. Jiná příčina chybného číslování tkvěla ve špatném vyřazení počátku vlastního textu s číslicí „1“ na rubovou stranu. Sazeč se pak obvykle při sazbě jakéhokoli vyššího čísla vědomě dopustil chyby, a lichou číslici zopakoval i pro lícovou stranu textu. Omyly vznikaly také z chybných propočtů. Připravovalo-li totiž několik sazečů formy zároveň, kontinuita textu zpravidla sice neutrpěla, ale na přesazích těch archů, kde byla předloha rozdělena, číslování nemuselo vždy navazovat.

Titulní list se od počátků považoval za natolik independentní, že číslici nenesl nikdy, ale jakožto součást první složky do číslování započítáván byl. Stejně pravidlo platilo u vakátů neboli stránek vykrytých v tiskové formě nižšími, netisknucími výplňky. Naopak vnitřní titulní listy a vložené texty, např. samostatné předmluvy k Novému zákonu u kompletních Biblí, se do číslování mnohdy nezahrnovaly. Tento typ nazýváme přerušované stránkování. Číslice „1“ označovala v 15. a 16. století až počátek vlastního textu, umístěného dle základního pravidla typografie vždy na líc listu. Za titulním listem následující rámcové části byly do 18. století opatřeny jen archovými signaturami. S postupným oslabováním významu dedikací a předmluv se číslování v 18. a 19. století posouvalo až sem, avšak kvůli zdůraznění jedinečnosti vlastního textu nebylo tištěno, jen se s ním mlčky počítalo (po titulním listu a osmistranné předmluvě tak natištěné stránkování zahajovala až číslice 11). Jinou možnost jak odlišit rámcové texty od vlastního díla představovalo dílčí stránkování. K tomu posloužila samostatná řada číslic, i římských (např. osmistranná předmluva paginovaná jako III-X a hlavní text 1150). Třetí a také nejjednodušší způsob, který se během 18. století uplatňoval paralelně, záležel v průběžném číslování všech stran publikace. Forma číslování se však na rozhraní rámcových částí a vlastního textu měnila z římského na arabské (např. osmistranná předmluva značená jako III-X a hlavní text návazně 11-150).

Vlastní text provedený sloupcovou sazbu mohl být stránkovaný, listován, nebo číslován po sloupcích. Střídala-li se v textu celostránková (jednosloupcová) sazba s textem vícesloupcečným, číslování probíhalo buď kontinuálně, anebo zvlášť pro sloupce komentářového textu a zvlášť pro hlavní text. Od 19. století zaznamenáváme praxi ukončovat číslování již na předposlední straně vlastního textu, takže závěrečná strana i eventuální další, rejstříkem zaplněné listy jsou bez číslování.

Celostranné ilustrace, jejichž dřevořezové štočky byly součástí sazby, se ještě v 16. století zpravidla nepaginovaly, avšak do číslování samozřejmě spadaly. Jinak tomu bylo s mladšími přílohami, které vznikaly separátním mědirytem a do textu se vevazovaly falcem, ne vždy ovšem na totožná místa. Aby k těmto diskrepancím mezi exempláři téhož nákladu nedocházelo, tiskaři k závěru knihy přidávali soupis příloh s číslem strany, k níž měly být obrázky připojeny.

Pečlivé prověření stránkových, sloupcových či listových číslic je v bibliografii prvotisků a starých tisků základem věrohodné kolace. Ačkoli při stanovení rozsahu exempláře daného vydání prověřujeme i signaturové řady, číslování dáváme při popisu tisků vždy přednost. Tam, kde je souvislá řada číslic přerušována, strany nebo listy dopočítáváme a jako všechny doplněné katalogizační údaje uzavíráme do hranatých závorek. Není již podmínkou, jak tomu bylo dříve, nečíslované listy zařazené doprostřed souvislého stránkování přepočítávat dle převládající paginace.

Různé formy kolace vyjádřené pomocí archových signatur a číslování sloupců, stran a listů

a – d⁸ e⁴ [= 36] ll.

počáteční čtyři složky osmilistové, poslední složka čtyřlistová

a – d^{6.8} e⁴⁺¹ [= 33] ll.

čtyři počáteční složky střádaně po šesti a osmi listech (a⁶ b⁸ c⁶ d⁸), k poslední čili čtyřlistové složce byl ještě v tiskárně připojen jeden list navíc, který knihař k závěrečnému listu přilepil tzv. „křídélkem“

[*⁴] A – B⁸ [*⁴] [= 24] ll.

dvě krajní čtyřlistové složky bez signatur, uprostřed dvě osmilistové složky

***⁴ A – B⁸ +⁴ [= 24] ll.**

první, tj. čtyřlistová složka značena hvězdičkou (předmluva), závěrečná čtyřlistová složka značena křížkem (rejstřík), uprostřed dvě osmilistové složky

A – Z⁴ Aa – Zz⁴ Aaa – Bbb⁴ [= 192] ll.

čtyřlistové složky značeny dvěma kompletními signaturovými řadami, na konci připojeny z třetí signaturové řady jen dvě složky

160 zach. s.

sto šedesát zachovaných stran s natištěným stránkováním (torzo exempláře). Poslední číslice je 160

159 - [1] s.

tisk průběžně stránkovaný od první strany do sto padesáté deváté strany, rub posledního listu potištěn, ale nestránkovaný

CXX – [8] ll.

sto dvacet římsky značených listů a osm nečíslovaných listů. K jejich vyjádření lze užít též římskou číslici [VIII]

XVI – 159 s.

počáteční osmilistová složka stránkována římskými čísly, následující strany arabskými, rub posledního listu nepotištěn

[16] – 159 s. + [1] příl.

jedna nestránkována osmilistová složka na začátku, 159 číslovaných stran, rub posledního listu nepotištěn, v textu jeden nečíslovaný mědiryt (např. frontispis)

16 – 159 – [1] – 8 s. + 3 příl.

jedna stránkována osmilistová složka na začátku, 159 číslovaných stran, rub posledního listu nepotištěn nebo nestránkován, vzadu osm stránkováných stran, v textu tři číslované mědiryty

[16] – 159 – [1] s. – 104 sl.

jedna nestránkována osmilistová složka na začátku, 159 číslovaných stran, rub posledního listu nepotištěn nebo nestránkován, na dalších listech 104 číslovaných sloupců

[16] – (1–100) – [2] – (101 – 159) s.

jedna nestránkována osmilistová složka na začátku, stránky jedna až sto padesát devět přerušeny za stranou sto nestránkováným nebo nepotištěným listem, rub posledního listu nepotištěn

Další čtenářskou pomůckou usnadňující čtení byl **kustod** neboli hlídač. Měl podobu počáteční slabiky prvního slova nové strany. Tuto slabiku nalezneme vždy vpravo dole na stránce předchozí čili v místech, kde čtenář zrakem stránku opouští. Při hlasitém i tichém čtení toto návěští umožňovalo kontinuálně napojovat text na rozhraní stránek. Tutéž funkci jako stránkové kustody plnily kustody sazby sloupcové, otiskované pod každým sloupcem (u vícsloupečných dvojazyčných a polyglotních textů navazovaly samozřejmě v rámci jednotlivých jazyků). Třetím typem byly kustody složkové neboli vrstvé. Poněvadž se nacházely na poslední stránce každého archu, spojovaly text pouze mezi složkami, a sloužily tak více knihaři než čtenáři. Stránkové nebo složkové kustody užívali již písaři středověkých rukopisů (v kodikologii je však zaveden termín reklamanta, z lat. volat znovu, zatímco pojem kustod označuje pořadovou číslici či písmeno složky). Do tištěné knihy je zavedli italští prvotiskaři 70. let 15. století. V Čechách první (složkové) kustody nalézáme poněkud opožděně až na počátku 16. století. Během následujících let tato pomůcka nedoznala žádných změn a jako anachronismus se počala pociťovat teprve ve 30. až 40. letech 19. století, kdy z tiskařské praxe postupně mizela. Dnes kustody slouží v bibliografické praxi jako neklamný prostředek k ověření intaktnosti exempláře.

Od čtenářsky využitelného kustodu musíme odlišovat jiný pomocný identifikační text, sázený menším písmovým stupněm na první stránku každého archu. Pojmenováváme ho termínem **norma**. Text pozůstával z drasticky zkráceného názvu díla či příjmení autora a u svazkových děl též z pořadové číslice příslušné části, např. norma „Böhm. Gesch. 4 Th. 2 Band“ označovala archy Pubiřkových *Chronologische Geschichte Böhmens ... des IVten Theils zweiter Band* (Praha 1781). Velké zahraniční tiskárny, které pracovaly na sazbě několika rozsáhlých knih současně, užívaly normy již před rokem 1500. Vedla je k tomu potřeba snadné orientace v rozpracovaných titulech. Totéž platilo i pro knihvazače, který tím, že se norma při falcování ocitla na prvním listu složky, získal navíc ještě kontrolu nad snášením knižního bloku. Po sešití složek norma jako nepotřebná většinou mizela v ořezu anebo ve hřbetu (pokud zůstala neporušená a čitelná, je také ona důležitým prvkem při určování torzovitě zachovaných exemplářů). Do Čech tento pomocný text zavedla patrně až okolo poloviny 17. století pražská Tiskárna jezuitská. S rozšířením knižní výroby se norma stala nepostradatelnou identifikační pomůckou v provozu všech velkopodniků 18. a 19. století.

Krátký, titulkový text nad zrcadlem sazby ve vizuálně exponované horní části strany nazýváme **záhlaví**. Slouží k rychlejší a jednodušší orientaci čtenáře v textu a bývá častým pomocníkem při atribuci torzovitě zachovaného tisku. Poněvadž se jeho funkce osvědčila, knihu provází dodnes. Záhlaví zprvu ručně doplňoval rubrikátor. Zhruba od 70. let 15. století se stalo v Německu součástí sazby. Titulek býval proveden nápadnějším čili vyznačovací písmem a umísťoval se na střed hlavy stran. Dle způsobu tvorby záhlavového textu rozeznává česká knihověda dva formálně odlišné typy. První a zároveň geneticky starší typ je nazván *živé záhlaví*. Představují ho zkrácené měnící se názvy jednotlivých kapitol, dílů a částí, např. v Novém zákoně „Matůš VII“, „Matůš VIII“, „Matůš IX“.

Živá záhlaví mohla být sestavována také z měnicích se letopočtů, které usnadňovaly vnímání kapitol řazených chronologicky. Druhým typem je *mrtvé záhlaví*. To bylo tvořeno pro celou knihu neměnně, a to nejčastěji ze zkráceného názvu díla. Okolo poloviny 16. století se záhlaví počala velmi často oddělovat od textu rozličnými linkami. Během 18. a 19. století přišly do módy jednoduché rámy, či dokonce ozdobné záhlavové kartuše. Záhlavím mimo to rozumíme samotný prostor v hlavě čili horní okraj stránek. Renesanční knihtisk sem přivedl knižní dekor označovaný u nás termínem vlys. Knižní umění doby rokoka, klasicismu a empíru připouštělo dokonce zařazovat do zvlášť čtenářsky vytížených stránkových hlav drobnou ilustrační vinětu. Tím byl záhlavový prostor povýšen na významný prvek spoluvytvářející estetický vzhled knihy.

Jako velmi dobrý pomocník při četbě se osvědčily **marginálie**, totiž různorodé komentáře sázené zpravidla menším písmovým stupněm na vnějších, nebo na vnějších i vnitřních okrajích stran. Pomáhaly při zrakovém vnímání myšlenkově komplikovaného textu, např. v bibli, postile či náboženském traktátu. Nejjednodušší marginálie, kterou zná knihtisk už od 60. let 15. století, tvoří pouhá písmena anebo číslice bez komentářového textu. Tento aparát pouze rozčleňoval delší kapitoly na menší úseky (A, B, C nebo 1, 2, 3). Do kategorie těchto nejjednodušších marginálií náleží vlastně ještě číslování řádků, s nímž běžně pracuje moderní textologie. Tuto pomůcku snad poprvé zavedl Aldo Manuzio koncem 90. let 15. století. Jiný typ marginálií sestával z klíčových slov obsažených v textu. Čtenář dle nich reflektoval jednotlivá témata (Avaritia, Constantia, Superbia). Další typ záležel ve zkrácené citaci biblických míst a literárních pramenů (Herolt Discip. 120). Klíčová slova i citace se vyskytovaly zvláště na okrajích biblického textu. Byly též charakteristickým prvkem mladších tištěných kázání a mravokárných děl, založených na excerpci starších pramenů a stavějících bohatý argumentační aparát na odív čtenáři. Mezi první české tiskaře, kteří tyto opory zaváděli, patří Oldřich Velenský z Mnichova a Mikuláš Konáč z Hodiškova, oba ve 20. letech 16. století.

Stručnou podobu marginálie přesahují rozsáhlé textové vysvětlivky čili **glosy**. S hlavním textem byly spjaty malými odkazovacími písmeny či typografickými ozdůbkami (křížky, kolečky). Tímto způsobem, známým už ze středověkých vědeckých rukopisů, se počaly už v 60. letech 15. století sázet nejprve právnické texty, později i hojně komentované Bible. Jak vidíme kupříkladu na *Bibli české* neboli Kralické šestidíle (Kralice 1579-1594), tyto glosy obklopovaly tři a někdy dokonce všechny čtyři strany hlavního textu, a nadto bývaly opatřeny ještě další vrstvou komentářů. Sazeči zahraničních vědeckých publikací zapouštěli rozsáhlejší marginálie hluboko až do pravé části textu a ve výkrojích zrcadla je oddělovali svislými jednoduchými linkami.

Stejně posláni jako tištěné marginálie a glosy měly i komentáře a poznámky připojované na okraj textu rukou čtenáře. Jejich charakteristickým rysem bývá bezprostřednost a značná privátnost. Při změnách majitele knihy se časové vrstvy rukopisných marginálií střídají. Rukopisné i tištěné marginálie bývaly někdy uvozovány zkratkou „N.B.“ (lat. nota bene = všimni si dobře) a akcentovány ještě zběžně kreslenou ukazovací ručičkou. Sloužil-li těmto vpiskům prostor mezi řádky (inter lineas), nehovoříme o margináliích, nýbrž o **interlineárních glosách**. Tištěné meziřádkové glosy jsou charakteristické pro právnickou literaturu, ale objevíme je i u některých prvotisků Ezopova života.

Od tištěných marginálií a glos se příliš neliší **text pod čarou** čili citát nebo komentář umístěný pod hlavním textem na spodní okraj stránky. Toto označení užíváme i v případě, kdy sazeč jednoduchou linku oddělující obě úrovně textů nepoužil. Zatímco marginálie provázejí tištěnou knihu již od prvotisků, text pod čarou se začal uplatňovat masově až v 17. století a jeho využití v podobě poznámkového aparátu trvá dodnes.